

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.5>**Оксана ПАРКУЛАБ**

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 86018
ORCID: 0000-0001-5737-2364

Наталія ДМЕТЕРКО

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», вул. Генерала Батюка, 19, м. Слов'янськ, Україна, 84116
ORCID: 0000-0002-6333-8696

Oksana PARKULAB

Candidate of Psychological Sciences (Psychology, PhD), Associate Professor at the Department of Developmental Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 86018
ORCID: 0000-0001-5737-2364

Natalia DMETERKO

Candidate of Psychological Sciences (Psychology, PhD), Associate Professor at the Department of Practical Psychology, Donbas State Pedagogical University, 19 General Batyuk str., Slov'yansk, Ukraine, 84116
ORCID: 0000-0002-6333-8696

АРТТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

ARTTHERAPEUTIC TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL HELP TO CHILDREN, WHO ARE IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

У статті висвітлено особливості застосування арттерапевтичних технологій психологічної допомоги дітям під час війни, що передбачає їх творче самовираження у процесі групової роботи. Розкрито специфіку тренінгових занять з використанням техніки малювання, які проводилися в межах діяльності Центру психологічної підтримки «Разом з тобою». З'ясовано, що у складних життєвих обставинах діти відчувають ті самі сильні почуття, що й дорослі (безпорадність, розгубленість, злість, страх повторення події, руйнування ілюзії справедливості світу тощо).

Проаналізовано досвід діяльності міжнародних організацій (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN тощо) з психосоціальної підтримки дітей і дорослих, що постраждали внаслідок військових дій. Визначено, що метою психологічної допомоги дітям в екстремальних ситуаціях є збереження їх фізичного та психічного здоров'я, повернення втраченого почуття безпеки та залучення до активного повсякденного життя.

Оскільки дитяча психотерапія належить до індивідуально орієнтованої сфери застосування психологічних знань, то пропонується неекспериментальна дослідницька стратегія. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів: теоретичні (аналіз і синтез, порівняння, систематизація й узагальнення представлених у науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики), емпіричні (спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності), проєктивні та герменевтичний (розуміння, інтерпретація).

Значну увагу приділено змісту тренінгової роботи з дітьми із застосуванням арттерапевтичних технологій (недирективна ігрова терапія, ізотерапія, казкотерапія тощо). Показано, що у процесі групових форм роботи діти можуть виявити назвні свої болісні переживання й почуття, навчитися розпізнавати й розуміти свої емоції та інших учасників групи, набутти просоціальних навичок взаємодії шляхом ідентифікації з різними ігровими персонажами й фокусування на бажаних патернах поведінки. Обґрунтовано переваги застосування арттерапії у відновленні психоемоційного стану дітей, які пережили психотравмуючі події.

Ключові слова: арттерапевтичні технології, психологічна допомога дітям, складні життєві обставини, надзвичайні ситуації, психологічна підтримка, психологічна травма.

The article highlights the peculiarity of arttherapeutic technologies for psychological help to children under the hours of war, which involves their creativity self-expression in the process of group work. It was revealed the specifics of trainings lesson with using of techniques of painting which have been conducted within the scope of the activity of the Center of Psychological Support "Together with you". It's found out, that in difficult life circumstances children feel the same strong feelings that and adults (helplessness, confusion, fear, destruction of the illusion of the fair world etc.).

The experience of activity of international organization (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN etc.) in psychosocial support of children and adults, who have been suffered due to military action, was analyzed. It's defined, the aim of psychological

help to children in extreme situations is preserve their physical and mental health, return the lost sense of security and involve them in active everyday life.

A non-experimental research strategy was offered due to child psychotherapy is the individually oriented field of application of psychological knowledge. To achieve the goal the complex of methods was used: theoretical (analysis and synthesis, comparison, systematization and generalization conceptual principles of the researching issues are presented in scientific sources), empirical (observation, conversation, analysis of activity's results), projective and hermeneutic (understanding, interpretation).

Significant attention was paid to the content of training work with children with application arttherapy technologies (non-directive play therapy, isotherapy, fairy-tale therapy etc.). It's shown, that in the process of group form of work children can manifest their painful experiences and feelings, learn to recognize and understand their emotions and another group's participants, acquire prosocial interaction skills by identifying with various toy characters and focusing on approve patterns of behavior. Advantages of using arttherapy in restoring psycho-emotional state of children, who have experienced psycho-traumatic events are substantiated.

Key words: arttherapy technologies, psychological help for children, difficult life circumstances, emergency situation, psychological support, psychological trauma.

Актуальність дослідження. Помічено, що запит на професійну психологічну допомогу та підтримку дітей різко зростає, коли вони знаходяться в умовах надзвичайних ситуацій (НС), до яких належить і військовий конфлікт, а також у складних життєвих обставинах (СЖО), що становлять загрозу для їхнього життя та здоров'я. Попри те, що реальна небезпека збройного нападу з боку РФ існувала постійно, вона стала особливо очевидною після анексії Криму і початку війни на Донбасі. Наразі цей процес значно посилюється через повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, позаяк більшість населених пунктів постійно зазнають ворожих обстрілів та протиправних дій терористичного спрямування, що призвело до людських жертв і значних матеріальних втрат, нанесло шкоду здоров'ю й навколишньому середовищу, порушило звичні умови життєдіяльності людей. Зважаючи на це, важливим аспектом сучасних психологічних досліджень є системне вивчення процесів збереження соціально-адаптивного потенціалу особистості та підвищення її активності в СЖО, а також розробка та впровадження інноваційних психологічних технологій, спрямованих на подолання наслідків стресових ситуацій і профілактику появи деструктивних форм поведінки в дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці зазначають, що війна вплинула на ментальний стан українців, для яких важким випробуванням і невід'ємною частиною їхнього життя стали звук сирен повітряної тривоги та тривале перебування в бомбосховищах. Згідно з останніми даними, майже 90 % населення України вже відчули на собі симптоми тривожного розладу й потребують психологічної допомоги. За дослідженнями науковців, робота з дітьми, які зазнали психологічних травм, має свої особливості, позаяк їм бракує соціальної, фізіологічної та психологічної зрілості для достатнього розуміння того, що з ними сталося.

У цьому зв'язку особливого значення набувають зміст та спрямованість психологічної допомоги дітям, застосування технологій їх відновлення. З'ясовано, що увага науковців головно сфокусована на різних науково-практичних аспектах здійснення психологічної профілактики психотравматизації військовослужбовців та соціально-психологічної реабілітації ветеранів, членів їхніх сімей, членів родин загиблих воїнів. У їхніх працях ґрунтовно розкрито специфіку реабілітаційної діяльності психолога з відновлення особистості після впливу травматичних подій [9], запропоновано систему заходів щодо психолого-педагогічного супроводу дітей і психосоціальної підтримки сімей в умовах військового конфлікту [1;6;8;9]. Низка авторів у своїх дослідженнях обґрунтовано довели ефективність арттерапії та ігротерапії для подолання травми в дітей [7; 9].

Наразі невирішеною залишається проблема організації комплексної психологічної підтримки дітей у складних життєвих обставинах. Тому основним завданням психологів є впровадження програм у сфері психологічного здоров'я та психосоціальної підтримки, спрямованих на покращення соціального, фізичного, психічного, культурного та емоційного благополуччя дітей. Вважаємо, що з усіх наявних проєктів, найбільш вартісним для наших фахівців може виявитися досвід діяльності міжнародних організацій (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN та ін.) з психосоціальної підтримки населення, що постраждало внаслідок військових дій. Ці проєкти здійснюються в різних форматах і спрямовані насамперед на психологічну допомогу дітям, які є найбільш уразливими до впливу травматичних подій. У роботі з ними рекомендовано застосовувати методи, які передбачають впровадження різновидів творчої, художньої та ігрової діяльності [7; 10]. Це може бути використання мистецьких творів у процесі надання психологічної допомоги дитині та її власна зображувальна діяльність як ресурс відновлення.

Мета статті – на основі аналізу міжнародного досвіду надання психологічної допомоги дітям у надзвичайних ситуаціях і вивчення сучасних підходів до психологічної практики в умовах війни, обґрунтувати переваги арттерапевтичних технологій психологічної підтримки дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Методологія дослідження. Психологічне консультування та психотерапія дітей як види психологічної допомоги належить до індивідуально орієнтованої сфери застосування психологічних знань, тому пропонується неекспериментальна дослідницька стратегія. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів: теоретичні (аналіз і синтез, порівняння, систематизація й узагальнення представлених у науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики), емпіричні (спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності), проєктивні та герменевтичний (розуміння, інтерпретація).

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна та її наслідки негативно позначаються на психологічному стані усіх українців, тому маємо налагоджувати тісну співпрацю з міжнародними організаціями, що пропонують нашим психологам участь у їхніх проєктах і передбачають онлайн та офлайн психологічну допомогу дітям та їхнім батьками. Так, за підтримки міжнародної організації ООН стартував проєкт «Mental Help», за підтримки Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) втілено проєкт «Поруч», який має на меті сприяти зниженню тривожності у дітей, надати підтримку з психічного здоров'я та розширити їхні можливості спілкування з однолітками. Особливістю останнього є те, що під час групових зустрічей батьки дітей-бенефіціарів мали можливість ділитися своїми переживаннями, а діти займатися з тренером-психологом, який поєднував спортивні ігри з наданням психологічної допомоги.

Психосоціальна підтримка дітей здійснювалася на засадах різних теоретичних підходів до дитячої психотерапії й передбачала застосування практичних методів психологічної допомоги у межах цих наукових шкіл. Приміром, діяльність міжнародної організації «Червоний хрест», передбачала проведення реабілітаційних заходів з дітьми переважно методами когнітивно-поведінкової терапії [4] та нарративної експозиційної терапії. Іншими організаціями – War Child Holland, Фондом допомоги дітям (Save the Children) і ЮНІСЕФ (Нідерланди) – була розроблена програма «TeamUp», яку реалізував в Україні БФ

«Слов'янське серце». В основі цієї програми покладено тілесно-орієнтовану терапію, що сприяє навчанню шляхом залучення дітей до спільних активностей з використанням групових ігор, спортивних вправ, танців, фізичної творчості на керування тілом і дихальних практик, створених задля покращення соціального, фізичного, психічного, культурного та емоційного благополуччя дітей.

Сьогодні налагоджено тісну співпрацю між Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та Урядом України й Ініціативою Першої леді з питань ментального здоров'я щодо зміцнення вітчизняної системи надання психологічних послуг й забезпечення розробки нової національної моделі та програми ментального здоров'я й психологічної допомоги. Це зумовлено тим, що внаслідок існування такої надзвичайної та екстремальної ситуації, як російсько-українська війна, люди опинилися в складних життєвих обставинах, і це вкрай негативно відбилося на їхньому соціальному житті, стані здоров'я та психічному розвитку й надважким тягарем лягло на систему послуг у сфері психічного здоров'я та психологічної підтримки.

Нині основне завдання фахівців полягає в тому, щоб максимально розвивати цей напрям діяльності й залучати всі наявні ресурси, відповідно до запитів клієнтів, які зазнали психологічних травм через військову навалу росії. Цей екзистенційний досвід переживається індивідом як кризова ситуація, що позбавляє його можливості реалізувати внутрішні потреби власного життя (прагнення, цінності, смисли, мотиви тощо). Помічено, що для дитини пережита подія може стати причиною зупинки особистісного розвитку.

У сучасній науковій літературі поняття кризи вживається у значенні зламу, різкого перелому або занепаду, що зазвичай характеризує скрутне, безвихідне становище особистості на тлі порушення базового почуття безпеки. Тому для дитячої психіки найбільш руйнівною є травматична криза, зумовлена екстремальною ситуацією. У випадку недостатньої психологічної допомоги, це може призвести до розвитку таких хворобливих станів як травматичний і посттравматичний стресовий розлад та інших невротичних і психічних проблем, а також появу різних типів деструктивних реакцій на травму (страх, ступор, плач, панічна атака, нервові тремтіння, агресія тощо), що перешкоджають активності особистості. На жаль, у більшості з тих, хто зазнав травми, не вистачає внутрішніх ресурсів і підтримки зовні, аби стабілізу-

ватися та відновитися після неї. Йдеться про те, що це – важке випробування для людської психіки, при цьому діти та молодь перебувають у зоні ризику. Водночас, за результатами досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, діапазон можливих наслідків дії травми на людину може коливатися – від посттравматичного стресу до посттравматичного зростання [3; 9].

Нижче розглянемо арттерапевтичні технології допомоги дитині в складних життєвих обставинах. За нашими спостереженнями, вона відчуває ті самі сильні почуття, що й дорослий (безпорадність, розгубленість, злість, страх повторення події, руйнування ілюзії справедливості світу тощо) та зазвичай проявляє їх через деструктивну поведінку. У деяких дітей ці переживання виникають одразу після події, а в інших – через деякий час. Поведінкові зміни травмованих дітей дорослі мають розглядати як доступний спосіб відреагувати пережитий жах. З ними можна застосовувати кризове консультування, що забезпечує їм психологічну підтримку в скрутних, межових ситуаціях, пов'язаних з болісними переживанням внаслідок зіткнення з надважкими, глибокими та неочікуваними проблемами. Разом з тим діти, у житті яких трапились психотравмуючі події (насильство в родині, сексуальне й фізичне скривдження, смерть близьких, стихійні лиха, війна тощо), можуть потребувати психотерапевтичної допомоги чи соціально-психологічної реабілітації [1;4;6;8.]. Остання розглядається як система заходів, що спрямована на відновлення та корекцію психічного й особистісного здоров'я дітей, створення сприятливих умов для їх розвитку та становлення [5].

Головна мета психологічної допомоги дітям в екстремальних ситуаціях – зберегти їх фізичне та психічне здоров'я, повернути втрачене почуття безпеки та залучити до активного повсякденного життя. Для досягнення позитивних результатів не менш важливо допомогти дитині на шляху до відновлення та подолання наслідків дії надзвичайної чи екстремальної ситуації. Теоретичний огляд наукових джерел показав, що адекватна підтримка з боку родини, вчителів та інших осіб з найближчого середовища дитини вважається одним із чинників, що сприяє її нормальному подальшому розвитку та відновленню після психотравматичних подій, водночас провідним чинником є психологічна допомога фахівця.

При цьому маємо враховувати наступне: дитяча психіка інтенсивно розвивається, тому, з одного боку, вона більш лабільна за

психіку дорослого, а з іншого – незрілість психофізіологічних процесів у дитини не дозволяє давати стабільні прогнози щодо наслідків пережитої нею психотравматичної події [6]. Помічено, що діти зазвичай реагують по-різному, навіть якщо вони з однієї родини. Тому для них найкращим є якомога швидше повернутися до звичного повсякденного життя та усталеного режиму дня. Водночас, якщо дитина пережила військовий конфлікт, то їй потрібно допомогти [1]:

— виразити приховані переживання екстремальної події;

— ідентифікувати та виразити спогади, тривоги, попередити їх генералізацію;

— стимулювати прояви страху, гніву, печалі в присутності дорослого;

— повідомляти батькам і вчителям, коли думки про екстремальні події та пережиті почуття заважають навчанню;

— пояснювати, чому бувають погані сни та сняться жахіття;

— ділитися тривогами;

— ідентифікувати пережиті під час події тілесні відчуття;

— зберігати позитивні спогади про те, що корисного дитина робила у важкий момент.

Ми суголосні з тими науковцями, які розглядали психологічне консультування й психотерапію як обов'язковий складник реабілітаційного процесу, оскільки згадані види психологічної допомоги сприяють розв'язанню внутрішньоособистісних проблем, які ускладнюють психологічну адаптацію дітей, постраждалих від війни. Водночас дослідники акцентували увагу й на тому, що дитяча психотерапія має свою специфіку та істотно відрізняється від психотерапії дорослих [4]. Зауважимо, що головна відмінність полягає в тому, що для її проведення краще використовувати методи, що передбачають активні дії, в яких психотерапевтичний вплив відбувається через певну діяльність (ігротерапія, анімалотерапія, арттерапія, музикотерапія, танцотерапія тощо). При цьому виявлено, що несформований рефлексивний потенціал у дітей перешкоджає проведенню розмовної терапії, тому їм важко розповідати про травматичну подію. Відтак рекомендовано пропрацювати цей досвід у процесі творчої ігрової діяльності. Це можуть бути фізичні, тілесно-орієнтовані вправи, спрямовані на психологічну розрядку і релаксацію, психодраматичні вправи, наприклад розігрування казок.

На наш погляд, для психологів вартісним є досвід застосування арттерапевтичних технологій під час психологічної допомоги дітям,

що опинились в складних життєвих обставинах. Як відомо, сутність арттерапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі мистецтва на суб'єкта і виявляється в реконструкції психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, екстеріоризації переживань, пов'язаних із нею, через продукт художньої діяльності, а також створення нових позитивних переживань, формування креативних потреб та засобів їх задоволення [2]. Ізотерапія як різновид арттерапії передбачає використання засобів образотворчого мистецтва (малювання, ліплення, декоративно-прикладного мистецтва) у процесі надання психологічної допомоги як дорослим, так і дітям.

Ми проводили групову роботу з дітьми на базі Івано-Франківського Центру психологічної підтримки «Разом з тобою». Організовано низку тренінгових занять для дітей з Харківської, Луганської, Миколаївської, Київської та Чернігівської областей, які відпочивали в ДЗСТ ЛОК «Карпатські зорі» (м. Косів Івано-Франківської області) та ДЗСТ ЛОК «Верховина» (сmt. Верховина Івано-Франківської області). У тренінгах взяло участь понад 250 дітей молодшого та старшого шкільного віку, більшість з яких виховується в малозабезпечених сім'ях та належить до таких категорій, як дитина з інвалідністю (здатна до самообслуговування) або дитина із багатодітної сім'ї, дитина з числа внутрішньо переміщених осіб, або дитина, батьки якої учасники бойових дій чи загинули внаслідок військової агресії росії.

За допомогою методів недирективної ігрової терапії діти мали можливість виявити назовні свої болісні переживання та почуття, навчитися розпізнавати й розуміти свої емоції та інших учасників групи, набути бажаних навичок ефективної взаємодії в соціумі шляхом ідентифікації з різними іграшковими персонажами. Групова робота спрямовувалася на розвиток позитивної самооцінки, комунікативних навичок, лідерських якостей, творчого потенціалу, психологічної стійкості, духовних цінностей, усвідомлення своєї унікальності, гармонізацію міжособистісних стосунків та розуміння їх важливості.

Найбільший інтерес у дітей викликали вправи з арттерапії та ігротерапії. Вони охоче вибирали собі іграшкового друга для ство-

рення казки, описували його мрії, серед яких основною є перемога України над російськими окупантами, повернення їхніх батьків з фронту та здоров'я близьких людей. У роботі із старшими підлітками, крім названих методів, застосовувалися ігри та вправи на розвиток критичного мислення та соціального прогнозування.

За результатами групової роботи, можна зробити висновок про переваги застосування арттерапії у відновленні психоемоційного стану дітей, які пережили психотравмуючі події:

- позитивно впливає на загальне фізичне самопочуття дитини;
- сприяє вираженню різних почуттів і емоцій у соціально прийнятній формі;
- дозволяє провести процесуальну діагностику психологічних проблем;
- змінює стереотипи поведінки та підвищує адаптивні можливості;
- викликає зазвичай позитивні емоції, розкриває творчий потенціал і гармонізує внутрішній світ дитини;
- сприяє виникненню відчуття самоконтролю та впорядкованості;
- допомагає активізувати внутрішні ресурси й зцілитися завдяки досягненню цілісності особистості.

Висновок. Психологічна допомога дітям має певну специфіку у випадку надзвичайних та екстремальних ситуацій, до яких належить і військовий конфлікт. Групова робота спрямована на стабілізацію психоемоційного стану, опрацювання негативних переживань (страх, тривога, відчуття безпорадності тощо), зумовлених впливом психотравмивних подій, і передбачає застосування арттерапевтичних технологій. Останні дають змогу працювати з образом Я-особистості дитини, розвивати її внутрішній потенціал, проєктувати більш ефективні моделі та стратегії поведінки та адаптуватись до нових умов за допомогою створення художньо-творчих продуктів діяльності. Арттерапія надає можливість набути творчий і візуальний досвід на основі уявлення, що базується на невербальному і символічному проявах відчуттів, настрою та думок. Перспективи подальших досліджень бачимо в розробці та впровадженні інноваційних методів психологічної підтримки клієнтів у складних життєвих обставинах.

Література:

1. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практ. посіб. / [І.О. Корнієнко, І.М. Лісовецька, Ю.А. Луценко, Д.Д. Романовська]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.

2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери ; за заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Климчук В.О. Психологія посттравматичного зростання: монографія / В. О. Климчук ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с.
4. Коен Д., Маннаріно Е., Деблінджер Е. Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату. Львів : Свічадо. 2016. 254 с.
5. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.
6. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Том 3 ; заг. редакція Л. Гридковець. Київ, 2018. 236 с.
7. Паркулаб О.Г. Арт-терапевтичні методи вивчення людської екзистенції. *Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики* : зб. матеріалів II Міжнародної науково-практичної онлайн конференції (м. Кропивницький, 25 лютого 2022 р.). Кропивницький, 2022. С. 28-31.
8. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / [Т. М. Титаренко, М. С. Дворник, В. О. Климчук та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.
9. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
10. Mazur, Piotr; Kondur, Oksana; Budnyk, Olena; Nikolaesku, Inna; Parkulab, Oksana; Lazarovych, Nadiia y Grebeniuk, Nataliya. Artistic and aesthetic preferences of adolescents in Ukraine and Poland. *Revista Inclusiones Vol: 7 num Especial* (2020): 593-607.

References:

1. Korniienko I.O., Lisovetska I.M, Lutsenko Yu.A., Romanovska D.D. (2017) *Dosvid nadannia dopomohy ditiam i simiam – zhertvam viiskovoho konfliktu*. [Experience in providing help to children and families – victims of military conflict] Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty. [in Ukrainian].
2. Zverievoi I.D. (2012). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery*. [Encyclopedia for specialists in the social sphere]. Kyiv, Simferopol : Universum, [in Ukrainian].
3. Klymchuk, V.O.(2020). *Psykhologhiia posttravmatychnoho zrostannia* [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
4. Koen, D., Mannarino, E., & Deblindzher, E. (2016) *Psykhoterapiia z ditmy ta pidlitkami, yaki perezhlyly travmu ta vtratu* [Psychotherapy with children and adolescents who have experienced trauma and loss]. Lviv : Svichado [in Ukrainian].
5. *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy*. [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of crisis] : (2018). V. 1. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hrydkovets L. (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy* [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of crisis]. V. 3. Kyiv, [in Ukrainian].
7. Parkulab, O.H. (2022). *Art-terapevtychni metody vyvchennia liudskoi ekzystentsii. Tsilisnyi pidkhid u psykholohii osobystosti: osoblyvosti teorii ta praktyky* : zb. materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain konferentsii – Holistic approach in personality psychology: features of theory and practice: coll. of materials of the 2nd International scientific and practical online conference. (pp. 28-31). Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
8. Tytarenko, T.M., Dvornyk, M.S., & Klymchuk V.O. (2019). *Sotsialno-psykhologichni tekhnologii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii*. [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
9. Tytarenko, T. M. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloї travmatyzatsii* [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
10. Mazur, Piotr; Kondur, Oksana; Budnyk, Olena; Nikolaesku, Inna; Parkulab, Oksana; Lazarovych, Nadiia y Grebeniuk, Nataliya. Artistic and aesthetic preferences of adolescents in Ukraine and Poland. *Revista Inclusiones Vol: 7 num Especial* (2020): 593-607. [in English].